

**Бақыт ӘБЖЕТ**

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

**Зейнеп ИЫЛДЫРЫМ**

магистрант

Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

### **«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ» ШАМАНДЫҚ НАНЫМНАН ТУҒАН ТӨБЕГӨЗ БЕЙНЕСІНІҢ САҚТАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ**

*Мақалада «Қорқыт Ата кітабында» айтылатын «Басаттың Төбегөзді өлтірген әңгімесінің баяны» деп аталатын жырдағы Төбегөз дәудің шығу тарихы жан-жақты сөз болады. Көне түркілердің мифологиясында ұшырасатын жалғыз көзді адамдар мен дәулер туралы кейішкердің қазақ ертегісінде, Геродот жазбаларында және Қорқыт кітабында кездесетіндігі ғылыми тұрғыдан талданады. Бұл персонаждың исламға дейін, шамандық наным негізінде дүниеге келгендігі айтылады.*

**Кілт сөздер:** Төбегөз, әпсана, хикаят, архаикалық жыр, көне эпос.

«Қорқыт Ата кітабы» кезінде Сыр бойында өмір сүрген оғыз тайпаларының архаикалық жырлары негізінде құрылған. Әр жырды жырлаушы, оғыз тайпаларының рухани қолдаушысы ретінде көрінетін Қорқыт абыз әрбір оқиғаның басы-қасында жүреді. Жаңа туған балаға ат қою, оның келешегін болжау, ақылшы батагөй ретінде суреттеледі және бұл күллі түркі халқында ертеден қалыптасқан ұғым. Ерте дәуірлерден бері Қорқыт атаның аты күллі түркі жұртына белгілі болған, әсіресе балгер-бақсылар оның құдіретіне сыйынып, оның кереметтігі жайында түрлі аңыздар айтып, атын өз сарындарына қосқан. Академик С.Қасқабасов: «Сонымен көзіміздің жеткені – қазақ әпсана-хикаяттарындағы Қорқыт түштеп келгенде қолынан келмейтіні жоқ зор бақсы (шаман), жасампаз қаһарман екендігі. Оның «мәдени қызметі» жайында ел арасындағы кейбір әпсаналар да баяндайды. Мәселен, бір әпсанада Қорқыт «Моншақты», ал екінші әпсанада «Домбыралы» аттарын ойлап табушы болып бейнеленеді. Мұнда Қорқыт белгілі бір жердің не себепті солай аталғаны жайлы баяндайтын мекендік әпсананың кейішкері болып көрінеді, бірақ соған қарамастан оның бойынан көне мифтегі жасампаз қаһарман – ілкі атаның қасиетін табуға болады»[1, 674] деп, Қорқытты ерте дәуірде пайда болған «көне мифтегі жасампаз қаһарман» қатарына жатқызады. Шындығында да «Қорқыт Ата кітабында» Қорқыт түркі халқының жебеушісі, рухани ұстазы ретінде көрініп, жыр ішіндегі кейішкерлер қиналған, қысылған тұста немесе шаттыққа бөленіп, той, жиын болған жағдайда Қорқыт келіп бата жасап, қобызынан жыр төгіп отырады. Бұл сипаты қаһармандық эпостағы батырды жебейтін Ғайып Ерден қырық Шілтен, Кәміл пір секілді ислам дінін

қабылдаған соң жырлар мен эпостардан орын алған ата-баба рухы, қиын сәтте қолтықтан демейтін аруақтар бейнесін елестетеді.

«Қорқыт Ата кітабында» сөз болатын көптеген жырдың оқиғалары тікелей Қорқытқа қатысты, бастапқыда Қорқытқа қатысты жекелеген жырлар болған болса керек, кейін тұтастанып циклдену кезеңінде батырлық жайлы айтылған аңыздар мен Қорқыт атаның жебеуші рухқа айналған бейнесі негізінде хатқа түскен секілденеді. Мысалы, «Басаттың Төбекөзді өлтірген әңгімесінің баяны» атты жырдағы Төбекөздің туылуы мен Қорқыттың дүниеге келуінде де ұқсастықтар кездеседі. Төбекөздің дүниеге келуін былайша баяндайды: «Бір күні оғыздар жазғы жайлауға көшіп еді. Аруздың Қоңыр оғыз Қойшы деген малшысы болушы еді. Оғыз елінде одан озып жайлауға қонатын адам болмаған. Сол жайлауда «Ұзын бұлақ» дейтін өзен бар еді. Оның су перісі болатын. Бір күні сол бұлаққа келген қойлар үркіп шықты. Қойшы қой алдында тұрған қошқарға қарап еді, оның үстінде пері қыздары қанаттасып ұшып жүр екен. Қойшы перінің бірін ұстап алды. Сұлу қызды көрген соң, көңілі кетіп, шекпенін төсеп, онымен жақындасты, қойлар үркіп қапа жөнелді. Қойшы атына мініп, қапқан қойлардың соңынан кетті пері қызы қанатын қағып ұшып кетті. Ұшып бара жатып Қойшыға: «Бір жылдан кейін осында келіп, мендегі аманатыңды ал. Оғыз еліне сен бүліншілік салатын болдың» - депті» [2, 90-91].

Келер жылы шопан бұлақ басында пыс-пыс етіп жатқан дөңбектей бір нәрсең ораулы жатқанын көреді. Сақпан тасымен ұрмақшы болады, алайда сиқыр күшімен тас орнынан жылжымайды. Шопан қорыққанынан қашып кетеді. Сол кезде Баяндыр хан серуендеп жүрген еді, ол құндақтаулы бір дөңбекті көреді. Бір жігіт барып аяғымен тешкенде ораудағы нәрсе ұлғая түседі. Аруз барып тешкенде ісінген нәрсе жарылып, ішінен кеудесі адамға ұқсайтын, төбесінде жалғыз көзі бар бір бала пығады. Оны Аруз асырап алады. Өсе-келе ауылдың балаларына тыныштық бермеген соң Аруз үйінен қуып жібереді. Сол кезде пері анасы келіп Төбекөздің саусағына жүзік салады да: «Ұлым, саған оқ өтпесін, тәніңді қылып кеспесін», - дейді. Перінің сиқырлы жүзігімен қаруланған Төбекөз оғыздардың басына қауіп төндіреді. Бұл жері «Шахнама» дастанындағы Рүстем мен Исфандияр соғысына ұқсайды. Фирдоусидің «Шахнама» дастанындағы Зәрдүшттің киесімен қаруланған Исфандиярды Рүстем батыр қанша уақыт соғысса да ала алмайды. Рүстемге Самұрық құс көмекке келеді. Газ атты ағаштың бұғағынан жасалған жебені әкеп береді. Сол оқпен Рүстем Исфандиярдың көзінен атып өлтіреді. Басат та Төбекөздің көзіне қызған қанжарды салып алады, пері шепесінің берген жүзігін алған соң ғана оны өлтіреді. Екі жырда да тылсым күштер перілер әлемімен, көк аспанмен байланыс бар екендігі аңғарылады.

Қорқыттың дүниеге келуін де табиғаттың құбылуымен байланыстыратындығы турасында қазақтарда жыр жолдары сақталып қалған:

Қорқыт туған кезінде  
Қараспанды су алған.  
Қара жерді құм алған  
Ол туарда ел қорқыш,  
Туғаннан соң қуанған!

Аңыздың айтуынша, топан су мен жерді құм басуына себеп болған Қорқыттың дүниеге келуі деп түсіндіреді. Табиғаттағы тосын құбылыстың орын алуы арқылы тылсым дүниемен байланысы бар шаманның, үлкен бақсының дүниеге келгендігін түспалдайды.

Қорқыттың анасы қышпақ қызы болған делінсе, енді бір аңызда оны диюдан туғандығы турасында айтылған. Онда былай дейді: «Қорқыт айдың, үлкен көзді дию қызынан дүниеге келіпті. Бойы алшыс аршың, яғни өте ұзын екен. Тірісінде аяғын абайсызда созғанда бапмайы Ақтамақтың аяғына тиіп кеткені үшін өлгеннен кейін бұл ұзын аяқ көрдің (мазардың) сыртына шығып жатады-мыс», - деп көрсетеді Ә.А.Сұлтанлы халық аңызына сүйене отырып» [2, 590].

Әлкей Марғұлан Қорқыттың дүниеге келуін байырғы түркі нанымына жатқызады, бақсының дүниеге келуі жай ғана құбылыс емес, ол періден туады, сәуегей де әулие болуы үшін Қорқыт жайлы аңыздың барлығында оны ерекше жағдайда дүниеге келгендігі турасында айтады: «Халық мифінде жеңілмейтін жалғыз көзді дәуді (Төбекөз) жер астындағы үңгірде туғызып, не көрқаштан шығарса, Қорқытты да көрде туғызып», не көрқаштан шығарады. Кей аңыздарда қу терісін жамылған перінің қызынан тудырады, не аққудың өзінен туғызады. Қорқытты Құба диюдің қызынан туғызу түрік, әзербайжан нұсқаларында да айтылады. Алыптарды көрде, көрқашта туғызу исламнан бұрынғы салт-сананы аңғартады. Сондай-ақ қазақтардың аққуды «Киелі құс» деуі де – исламға дейінгі табиғатқа, тәңіріге табыну кезеңінен қалған ұғым» [2, 74].

Ғалым өз еңбегінде ХУІІІ ғасырда өмір сүрген Абылай хан жас батырларының батырлығын сынау үшін ай далада, жапандағы қараусыз қалған молаларға жалғыз қалдырып, түнетіп отырғандығын айтады. Батырдың ержүректілігін молаға жатқызып, не ескі үңгірге қалдырып сынау қазақ халқында бұрыннан келе жатқан салт болған. «Қарға батыр» жырында да ел кезіп барымтамен жүрген Қарға батыр ескі молаға жасырынып жатып бір шалдың үрейін ұшырмақшы болғандығы айтылады. Саспақ түгілі көрге тығылып жатқан Қарғаны суырып алып сабай бастаған шалдың қайратына батырдың өзі таң қалады [3].

Қазақтың «Едіге» жырында да Баба Түкті Шашты Әзіз Қаратау маңында Мыңжылқы деген жерде дәрет алып отырғанда аспаннан ұшып келіп көлге қонған үш аққудың ең кішісінің киімдерін тығыш қояды. Осы перінің қызынан Едіге батыр туады [4,15].

Елге әлек салып, зор қайғы туғызып, алапат қиыншылыққа әкелетін Төбегөз секілді алып дәуді өлтіретін батыр да ерекше жағдайда дүниеге келуі тиіс. Ел ішінен пыққан жай ғана батырлар Төбегөзбен барып соғыс жүргізгенімен оны жеңе алмайды. Оған күші жетпейді немесе атқан оғы өтпейді, шапқан қылышы кеспейді. Қанша батыр болса да сиқыры бар алып дәудің алдында дәрменсіздікке душар болады. Сондықтан да оны өлтіру үшін тек елден жырақта жыртқыштар арасында өскен, арыстанның шикі сүтін емген ерекше қайратты да қайсар, оның үстіне тылсым күштер қолдап тұратын немесе тотемдік киелер қолдап жүретін батыр болуы тиіс. Төбегөзді өлтіретін Бисат батыр сондай адам. Тылсым дүниеден пайда болған алыпты жеңу үшін тылсым күшпен қандайда бір байланысы бар батыр ғана шығуы қажеттігі турасында академик В.Жирмунский де айтып өтеді: «Такой же архаический и сказочный характер имеют два вступительных эпизода, дополняющих в «Депе-Гёзе» основной сюжет: рассказ о младенчестве Бисата и о чудесном рождении одноглазого великана.

Биография Бисата, вскормленного львом, примыкает к многочисленной группе тотемических по своему происхождению сказаний о богатырях, вскормленных или вспоенных молоком дикого зверя и унаследовавших отсюда необходимые качества мужества и физической силы. Миф о звериных (тотемистических) предках героя, лежащий в основе подобных сказаний, дается в биографии Бисата в ослабленной и рационализированной форме, главным образом для того, чтобы мотивировать последующий подвиг героя, его победу над страшным и неуязвимым врагом, перед которым должен был отступить даже «глава витязей» Казан» [2, 547].

Қазақтың «Шеркуат», «Мұңлық-Зарлық» дастандарында жас баланы асырап алған жолбарыс, киік секілді аңдар жас баланы асырайды, ер жеткен соң мықты батырға айналады. Жалпы көне эпостарда батырдың аты оның алғашқы көрсеткен ерлігіне қатысты болғандығы аңғарылып тұрады. Шеркуат арыстанды еміп өскендіктен аталса, Зарлық далада, киіктер арасында өскендіктен сондай ат қойылғандығы байқалады. «Қаһарманға ат қою ежелгі салт бойынша үлкен оқиғамен байланысты. Көне эпостарда кейішкер өсе келе алғашқы ерлік жасағаннан кейін ғана оған рудың ақсақалдары, я болмаса желеп-жебеуші пірлері ат қойған. Бұл салт «Қорқыт ата кітабында» да толық сақталған, мәселен, майданда бұқаны өлтіргені үшін жас батырға Бұқаш деген ат қойған» [5, 78].

Көне архаикалық жырларда, қаһармандық эпостарда батыр ерекше жағдайда дүниеге келеді дедік. Ислам дінін қабылдағанға дейінгі шамандық наным бойынша оларды тотем киелері қолдап тұратындығы жайлы ғалым Ә.Қоңыратбаев та айтып өтеді: «Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр асырайды. Рүстемді жолбарыс емізіп, Самұрық тәрбиелейді. Бұл аңыз түркі тайшаларында сонау хұн заманынан бері бар. Суға тасталған баланы Бөрте Шине (қасқыр) асырап, содан ашина түріктері тарапты

делінеді. Мұңлық пен Зарлықты киік, төжік батыры Гургулиды жылқы асырайды. Бұл сияқты тотемдік-этногенездік аңыз Алтайға батыстан барды деу қиын. Тотемдік ұғымдар көпшелілерге тән. Грек, Рум тарихшылары ол кезде сақ тайшалары жайында аңыз-ертегілерді көп жинаған. Тотемдік мифтерді Э.Тейлор ру общинасы кезінде туған дейді. Бізде тотемдік образдар (мысалы, Оғызханды бастайтын көкжал қасқыр) X ғасырға дейін сақталған» [6, 435-436].

«Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөз дәудің бейнесі де X ғасырға дейінгі түркі халықтарының атасында кеңінен тараған мифтік әңгімелер негізінде қалыптасқан кейіпкер екендігін аңғарамыз. Жалпы Орталық Азия аймағында көпшелі өмір сүрген түркі тайшалары арасында жалғыз көзді дәулер жайлы хикаялар өте көп болған. Жалғыз көзді жалмауыз турасында айтылатын ертегілер әлі де қазақтар арасында молынан ұшырасады. «Аушар хан», «Жайық пен Еділ», «Жалғыз көзді дәу», «Жерден пыққан Желім батыр» секілді ертегілерде жалғыз көзді дәу бейнесі көрініс берген.

Көпшелі халықтар арасындағы жалғыз көзді дәулер туралы айтылатын аңыздар сонау ерте дәуірлердің өзінде-ақ Еуропа мен Азияның бірқатар халықтарына мәлім болғанға ұқсайды. Тарих жайлы кітап жазған атақты Геродоттың жазбаларынан мынадай деректі табуға болады: «Итак, об исседонах у нас есть еще свидения. Выше исседонов по их собственным рассказам, живут одноглазые люди и стерегущие золото грифы. Скифы передают об этом со слов исседонов, а мы прочие узнаем от скифов «зазем их по-скифски аримаспами, «арима» у скифов значит «единица», а «спу» - «глаз» [7, 245].

Сақ, скиф тайшаларының шындық деп айтқан жалғыз көзді адамдар турасындағы әңгімесіне Геродот сенбейтіндігін де ашық жазады. Біздің дәуірімізге дейінгі өмір сүрген сақ тайшаларының мифологиясында жер бетін мекен ететін, тоғай, су, дала секілді мекендердің иесі болып саналатын жарғылай құдайлар қатарына жататын жалғыз көзді дәулер жайында сақталған шамандық нанымдар бертіңгі кездерге шейін келген. Оғыз-қыпшақ конфедерациясы тұсында да байырғы түркілік мифтер әлі жоғалып кетпеген. Ислам діні күшейіп, бұрынғы наным-сенімдерді ығыстыра бастағанға шейін яғни XV ғасырларға дейін сақталғандығы байқалады. «Қорқыт ата кітабы» ислам діні әбден мойындалып, бұрынғы нанымдар ұмытыла бастаған кезде хатқа түскендігіне қарамастан, байырғы түркілік наным-сенімдер жақсы сақталып қалғандығының куәсі боламыз.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос /Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 бет.
2. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ; /Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы – 1999 ж.

### **Әбжет Б., Йылдырым З. «Қорқыт ата кітабындағы» шамандық...**

3. Қазыналы Оңтүстік. - Алматы: «Нұрлы Әлем», 2012. – Сер: Түкістан кітапханасы. 5-кітап. Қазақ жырлары. – 304 бет.
4. Қазақтың батырлық эпосы /Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Рауан, 1992. – 104 бет.
5. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
6. Қоңыратбаев Ә.Қ. Көп томдық шығармалар жинағы.-Алматы: «МерСал» Баспа үйі, 2004. Т.1. Фольклортану мәселелері. – 2004. – 554 бет.
7. Геродот. История /Пер. С греч. И комм. Г.А.Стратановского. Вступ. Статья И.Е.Сурикова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС инвест, 2004. – 640 с.

#### **РЕЗЮМЕ**

*В статье широко рассматривается история появления великана (дау) Тобегоза, о котором упоминается в песне (жыр) под названием «Повествование об убийстве Тобегоза Басатом» в «книге Коркыт Ата». Проводится научный анализ того, что герои одноглазых людей и великанов (дау), встречающихся в древне тюркских мифологиях имеют место и в казахских сказках, писаниях Геродота и в книге Коркыт. Говорится о том, что данный персонаж возник до ислама и на основе верований шаманизма.*

*(Абжет Б., Йылдырым З. Отличительные черты образа Тобегоза в «Книге Коркыт Ата»)*

#### **SUMMARY**

*The article examines the history of the emergence of widely giant (day) Tobegoz, which is mentioned in the song (zhyr) entitled "The story of Kill Tobegoz by Basat" in "book of Korkyt Ata." Research carried out an analysis of what the characters one-eyed men and giants (day), had meetings in the ancient Turkic mythology take place in Kazakh fairy-tales, the writings in the book of Geradot and in the book of Korkyt. Says that this character originated before Islam and beliefs based on shamanism.*

*(Abjet B., Yyldyrym Z. Distinctive features of the way Tobegoz in "Book of Korkyt Ata")*

#### **ÖZET**

*Makalede "Korkut Ata" kitabındaki "Basat'ın Töbegözü öldürme hikayesi" üzerine inceleme yapılmıştır. Eski türk mitolojisindeki tek gözlü insanların Kazak masallarında, Herodot yazılarında ve Korkut Ata kitabındaki gibi ilmi açıdan araştırılmaktadır. Bu kahramanların İslamiyetten önceki şaman inancına has olduğu görüşü hakimdir.*

*(Abjet B. - Yyldyrym Z. "Korkut Ata kitabındaki" şamanizmden gelen Töbegöz karakteri)*